

Юрій РУДЧУК,
доктор філософських наук, професор

УКРАЇНЕЦЬ О.Г. РОЗУМОВСЬКИЙ – ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ ТА ПОДВИЖНИК МИСТЕЦТВА

Граф Олексій Григорович Розумовський (1709–1771 рр.), старший брат гетьмана України К.Г. Розумовського, народився в козацькій сім'ї на Чернігівщині, на хуторі Лемеші Козелецького повіту. Яків Романович Розум (дід Олексія) був реєстровим козаком Козелецької сотні Київського полку. Він мав двох синів: Івана – засновника згодом згаслої дворянської гілки – Григорія (Олексієвого батька) – реєстрового козака, що жив на хуторі Лемеші (?–1730 р.).

Мати Олексія – Наталія Дем'янівна (народжена Демешко) – донька козака з села Адамівки Козелецького повіту Чернігівської губернії. У шлюбі з Григорієм Розумом народилося шестеро дітей: дочки Агафія (одружилася з бунчуковим товаришем Власом Климовичем Будлянським), Віра (дружина київського полковника Юхима Федоровича Дарагана), Ганна (заміжня за генеральним обозним Йосипом Лук'яновичем Закревським) та сини Данило (помер невдовзі після батькової смерті, 1730 р.)¹, Олексій і Кирило. [9; 5, т. 15, с. 425–426; 2, т. 1, с. 1–15].

Олексій з раннього дитинства займався сільськими роботами і був пастухом громадської череди. Навчався грамоти у місцевого дячка в селі Чемері. Потяг Олексія до наук не подобався його батькові, і якось, заставши Олексія за читанням книги, він схопив сокиру і почав за ним ганятися. Олексій так злякався, що втік із батьківської оселі і більше ніколи туди не повертався. Він знайшов притулок у сусідньому селі, в чемерського дячка-вчителя і продовжував навчатися грамоти та співу, із великим захопленням співаючи у чемерській церкві.

На початку 1731 р. через Чемер проїздив полковник Федір Степанович Вишневський, який повертався з Угорщини, куди він їздив закупати вино для потреб двору імператриці Анни Іоанівни. Зайшовши до церкви, він був зачарований голосом юнака й умовив дячка відпустити свого вихованця. Приїхавши до Петербурга, Ф.С. Вишневський показав Олексія обергофмаршалові графу Рейнгольду Левенвольде, і той зарахував молодого українця у хор при дворі.

Олексій Розум не довго був при хорі. У день народження імператриці Анни Іоанівни, 28 січня 1737 р., цесарівна Єлизавета Петрівна була присутньою на врочистій Божій службі в церкві Зимового палацу. Коли заспівали херувимську, вона була вражена надзвичайно чистим голосом співака, що виконував партію тенора. Але коли після закінчення літургії їй представили О. Розума, його

Олексій Розумовський. Портрет XVIII ст.

¹ У 1760 р. (у [9] зазначено 1765 р.) брати графи Олексій і Кирило на могилі свого батька спорудили церкву Трьох Святителів – Григорія Богослова, Василя Великого, Іоанна Золотоустого [2, т. 1, с. 4].

зовнішність – високий, стрункий, трохи смаглявий, із правильними рисами обличчя і красивими карими очима – вразила її більше, ніж голос. Цесарівна Єлизавета Петрівна, яка сама полюбляла хоролий спів і часто відвідувала богослужіння в палацовій церкві, умовила графа Левенвольде відпустити молодого співака для служби при її дворі.

Олексій швидко отримав звання камердинера з відповідним утриманням і став особливо наближеною людиною до цесарівни, при дворі якої він зустрів багатьох земляків-українців: отця Констанція, Федора Дублянського, камер-лакея Котляревського, секретаря Мировича, бандуриста Григорія Михайлова та ін. [2, т. 1, с. 5]. У січні 1732 р. офіційного фаворита Єлизавети, прапорщика Семенівського гвардійського полку камер-пажа О. Шубіна за образливі висловлювання щодо імператриці Анни Іоанівни було заслано до Сибіру, і на його місце цесарівна призначила Олексія Розума [2, т. 1, с. 5], який уже втратив голос і був переведений у палацові бандуристи. Після цього він був призначений управляючим одним із маєтків цесарівни, а згодом і решти нерухомості, отримав звання гофінтенданта, а весь невеликий двір цесарівни опинився під орудою Розума, який уже звався Олексієм Григоровичем Розумовським.

У листах цесарівна називала Олексія Розумовського «другом нелицемірним» [2, т. 1, с. 7]. Із ним почали товаришувати найвпливовіші люди і навіть близькі родичі цесарівни, як-от Гендрикови та ін. Після смерті Анни Іоанівни (17 жовтня 1740 р.) на російський престол зійшла Єлизавета Петрівна.

У 1741 р. Олексія Розумовського призначено дійсним камергером і поручиком лейб-кампанії з чином генерал-поручика, хоча він геть не знався на військовій справі. У 1742 р. він отримав голштинський орден Св. Анни. При коронуванні Єлизавети Петрівни, 25 квітня 1742 р., О.Г. Розумовський ніс шлейф імператриці. Згодом він був призначений обер-егермейстером та нагороджений орденом Св. Андрія Первозваного. Крім того, йому було даровано чимало маєтків в Україні та Московській губернії. Того ж року відбувся морганатичний² шлюб Єлизавети Петрівни (іл. 2) і графа О.Г. Розумовського. Церемонія пройшла у підмосковному селі Перові, а обряд вінчання здійснив українець – панотець Дублянський [2, т. 1, с. 19–20].

Із нагоди укладення миру зі Швецією (15 серпня 1744 р.) О.Г. Розумовський та його брат Кирило були удостоєні графського титулу. У день іменин свого таємного чоловіка (5 вересня 1756 р.) Єлизавета дарувала йому звання фельдмаршала з наданням повного утримання. О.Г. Розумовський при цьому сказав: «Государиня, ти можеш назвати мене фельдмаршалом, але ніколи не зробиш із мене навіть доброго полковника. Сміх та й годі!» [5, с. 431].

Інші відомості подає Д. Яворницький. Єлизавета Петрівна, їдучи до Києва, зупинилася в дерев'яному палаці, побудованому спеціально для неї на березі річки Остер в Остерському повіті Чернігівської губернії. І в цьому палаці вона таємно поєдналася шлюбом з графом О.Г. Розумовським. Об-

Єлизавета Петрівна. Портрет XVIII ст.

² Від лат. *morganaticus* – «обмежувати». Нерівний шлюб представника царської (королівської) сім'ї з особою нижчого походження. Народжені в морганатичному шлюбі діти не мають прав престолонаслідування.

ряд вінчання здійснив панотець Кирило Тарловський, якого вона взяла з собою у Петербург, зробивши його священником при церкві лейб-компанії і духівником та вчителем дружини спадкоємця престолу. Після смерті Єлизавети Петрівни К. Тарловський зазнав переслідувань із боку Катерини II, утік на Січ, де був відомий під прізвиськом Дикий Піп [7, т. 1, с. 309–310] (іл. 4).

Є й третя версія – вони були обвінчані в Козельці Чернігівської губернії, у старій дерев'яній церкві Святого Миколая (до пожежі 1744 р., коли імператриця Єлизавета подорожувала Україною)³ [8, с. 827]. Після шлюбу О.Г. Розумовський усюди супроводжував Єлизавету і вона навіть публічно приділяла йому велику увагу, будучи не у змозі приховувати своє кохання.

Обоє носили медальйони, вона – образок Олексія, а він – медальйон з її волоссям (іл. 3). Граф Олексій Григорович, ставши багатим вельможею, міг уже допомагати грошима своїй матері та рідні в Лемешах, опікувався меншим братом Кирилом, не забував і про своїх земляків, які через нього клопоталися щодо вирішення різних справ. Пам'ятав і про полковника Ф.С. Вишневецького, якому був зобов'язаний своїм звеличенням, – той отримав звання генерал-майора [2, т. 1, с. 23]. Віддячив і чемерському дячкові за науку, призначивши його «наглядачем монумента чи площі із хорошою платнею» [9]. Граф О.Г. Розумовський робив внески у будівництво храмів і разом із братом Кирилом підтримував матеріально друк книги М. Козачинського «Філософія Аристотелева» (іл. 5) [8, с. 883]. Оформив книгу славетний український гравер Григорій Кирилович Левицький (1697–1769 рр.). У цьому творі було викладено основні тези філософського диспуту про вчення Аристотеля, що відбувся 17 березня 1745 р. і збігався з днем народження покровителя Києво-Могилянської академії, уродженця Чернігівщини Олексія Григоровича Розумовського, якому саме виповнювалося 36 років [2, т. 1, с. 33]. Під час відвідин Розумовським та імператрицею Єлизаветою Петрівною України влітку і восени 1744 р. Києво-Могилянська академія, одержавши від нього грошову підтримку і нові привілеї, заручилася згодою Розумовського бути патроном весняного диспуту 1745 р. І хоча він уже 14 років мешкав у Петербурзі, але постійно матеріально допомагав академії, тож ректорат і професори вирішили присвятити один із диспутів саме О.Г. Розумовському⁴. Приводом стало присвоєння йому саксонським курфюрстом Карлом VII титулу райхсграфа Священної Римської імперії [2, т. 1, с. 33–34].

Академія ретельно готувалася до диспуту. Основні тези склав префект і професор філософ Михайло Козачинський. Дискусію мав розпочати і керувати її ходом учень Козачинського, молодий полеміст і знавець класичної філософії Григорій Щербацький. Публікацію тез, названих «Філософія Аристотелева у трактуванні перипатетиків», академія замовила друкарні львівського Ставропігійського Успенського братства. Художнє оформлення мав виконати Григорій Левицький – найпопулярніший у ті часи український гравер. Із чотирьох мідьоритів для ілюстрування тез Козачинського найкращою є композиція «Родовий опис його високорайхсграфського сіятельства Олексія Григоровича Розумовського». Восени 1745 р. Михайло Козачинський у супроводі шістьох інших представників академії (серед них був і учасник диспуту Григорій Щербацький) прибув до Петербурга. На прийомі у графа Олексія Розумовського вони вручили йому «Філософію Аристотелеву» з гравюрою Григорія Левицького «Родовий опис» [2, т. 1, с. 33–34] (іл. 3). Нині вона – велика бібліографічна рідкість.

Історичні джерела свідчать, що О. Розумовський мав великий вплив на розвиток тодішнього мистецтва. Захоплюючись музикою, він завів собі великий хор, оркестр, постійну італійську оперну трупу. За великі гроші запрошував найкращих європейських співаків, разом з якими виступали й українські хористи та бандуристи, з-поміж яких особливо вирізнявся Марко Федорович Полторацький.

У 1735 р. в Петербурзі вперше з'явилася італійська оперна трупа на чолі з композитором-диригентом Франческо Арайя, вперше було поставлено дві опери на російській текст – «Цефал і

³ Нова кам'яна церква Св. Миколая була відбудована у 1781–1785 рр.

⁴ Дані з особистого архіву надані автором праправнуком гетьмана К.Г. Розумовського – графом Олександром Розумовським-Кобзаренком.

Прокріс» та «Селевк» (1755–1756 рр.)⁵. Згідно зі смаками того часу, спектаклі ставилися тільки закордонними артистами. У цих же постановках О.Г. Розумовський уперше ввів п'ятьох своїх співаків. І, як відзначав біограф Ф. Арайї, композитор написав ці опери на російські та українські мотиви саме під впливом О.Г. Розумовського [5, т. 15, с. 260].

Імператриця Єлизавета та граф О.Г. Розумовський щедро винагороджували творчу працю артистів. Коли у 1755 р. кастрат Лоренцо Салетті, який прослужив на імператорській службі довше, ніж було обумовлено в його контракті, вийшов у відставку, то він повернувся на свою батьківщину із чималими статками, заробленими у Росії. Імператриця Єлизавета подарувала йому золоту табакерку і 1000 дукатів, а обер-єгермейстер граф О.Г. Розумовський – 500 дукатів.

Граф Олексій Григорович особисто опікувався укомплектуванням капельмейстерів, співаків та музикантів. Восени 1759 р. виповнилося 24 роки служби при російському дворі капельмейстера і відомого композитора Франческо Арайї, який з великими статками, щедро обдарований імператрицею Єлизаветою і графом О.Г. Розумовським відбув до себе в Італію, в Болонью. З ним від'їздив також гобоїст Стацці, якого змінили двоє досвідчених кларнетистів – Ланкамер і Компаньон. На вільну посаду капельмейстера було запрошено відомого німецького композитора і віртуозного клавієсиніста Германа Раупаха [12, с. 91–93].

Мистецькі захоплення графа О.Г. Розумовського були на першому місці в його житті. Українські посланці, які перебували у 1742 р. в Петербурзі у графа Олексія Григоровича, згадували про влаштовану ним вишукану зустріч: «Были во дворце у Разумовского, где удостоились быть у ручки её величества и милостивые слова слышать». Їх запрошували на всі маскаради й бенкети, возили в оперу, де «девки-италианки и кастрат пели с музыкою» [2, т. 1, с. 42].

Олексій Григорович, як і всі вельможі того часу, використовував музику для розваг. «Вечером во время угощений гремела итальянская музыка, иногда играли валторнисты, при питии здоровьев палили из пушек. Изредка собирались в дом крестьянские бабы с девками, так как государыня любила народные песни» [2, т. 1, с. 74].

На придворних обідах з'явилися українські страви, все українське ввійшло в моду [2, т. 1, с. 21] і трималося навіть за часів Катерини II. Про це ми дізнаємося з камер-фур'єрських журналів за 1744, 1787 рр., які велися під час подорожі по Україні Єлизавети та Катерини II. У журналі за 1744 р. читаємо: «Отправлялась... свадьба Лубенского полку судии Андрея Павловского, потом... бал, при котором её величество (Єлизавета – Ю.Р.) изволила забавляться смотрением малороссийских танцев» [12, с. 3–117].

Катерина II подорожувала Україною в 1787 р. Їй так сподобалися українські танці, що вони навіть увійшли у моду в Петербурзі. За Катерини II придворні бали завжди закінчувалися українською «метелицею» [13, с. 116–117].

Таким чином, українська музична культура функціонувала і творилася також і за межами України, відіграючи значну роль у розвитку російського музичного мистецтва.

Після смерті Єлизавети Петрівни (25 грудня 1761 р.) граф О.Г. Розумовський вийшов у відставку, покинув імператорський палац і поселився у власному Анічковому палаці, приймаючи близьких друзів та вельмож. Коли Петро III, племінник Єлизавети, зійшов на престол, граф О.Г. Розумовський склав перед імператором усі свої відзнаки і грамоти на власність, попросивши залишити з усіх величезних маєтностей тільки Адамівку поблизу Козельця, щоби провести в Україні решту своїх днів. Новий імператор був вражений цим учинком і не тільки не прийняв відставки, а й підтвердив усі жалувані грамоти своєї покійної тітки [2, т. 1, с. 289].

Потім переказували, що, зійшовши на престол, Катерина II відправила до Олексія Григоро-

⁵ У 1753 р. відбулися перші виступи в Москві, а згодом і в Петербурзі, капели та театральної трупи К.Г. Розумовського, на запрошення імператриці Єлизавети (трупа перебувала там з 1753 по 1757 рр.). Окрім виступів капели, відбулися вистави опери «Цефал і Прокріс» (музика Ф. Арайї, російське лібрето О.П. Сумарокова [10, с. 90–91]). Можна припустити, що опера «Цефал і Прокріс» ставилася театром О.Г. Розумовського після виступів театру К.Г. Розумовського.

вича канцлера Воронцова з указом про надання йому титулу височества, як чоловікові покійної імператриці. О.Г. Розумовський дістав із потаємної скриньки документи, які свідчили про їх шлюб, прочитав їх канцлерові і при ньому спалив у каміні, сказавши: «Я не был ничем более, как верным рабом её величества, покойной императрицы Елизаветы Петровны, осыпавшей меня благодеяниями превыше заслуг моих... Теперь вы видите, что у меня нет никаких документов». Катерина II сказала після доповіді Воронцова: «Мы друг друга понимаем. Тайного брака не существовало. Шепот о нём был всегда для меня неприятен. Почтенный старик предупредил меня, но я ожидала этого от свойственного малороссиянину самоотречения» [2, т. 1, с. 305–307].

За характеристикою його біографа О.О. Васильчикова, О.Г. Розумовський «чуждался гордости, ненавидел коварство и, не имея никакого образования, но одаренный от природы умом основательным, был ласков, снисходителен, приветлив в обращении с младшими, любил предстательствовать за несчастных и пользовался общей любовью» [2, т. 1, с. 346]. Помер граф О.Г. Розумовський 6 вересня 1771 р. в Анічковому палаці й був похований у церкві Благовіщення Александро-Невської лаври у Петербурзі [2, т. 1, с. 348] (іл. 6).

Дітей у графа Олексія Григоровича не було. Одначе ходили чутки, що від його шлюбу з Єлизаветою Петрівною були діти під прізвищем Тараканових. Під цим прізвищем у XVIII ст. були відомі дві особи. Перша – на ім'я Август (Тимофіївна) – народилася близько 1744 р.; місце народження невідоме; невідомо також, коли вона була відправлена за кордон, де здобула освіту та виховання і звідки силоміць у 1785 р. була привезена за наказом Катерини II у московський Іванівський монастир. Пострижена під ім'ям Досифеї, вона прожила до смерті (1810 р.) у самотності, займалася доброчинністю, читанням і рукоділлям. Останні роки провела в мовчанні і вважалася праведницею. Зросту була середнього, тендітна і вродлива [2, т. 1, с. 154].

Друга – самозванка невідомого походження. Була належно вихована й освічена, знала мови. Virізнялась надзвичайною вродою і розумом, мала багато залицяльників, яких доводила до банкрутства і в'язниці. При спілкуванні видавала себе за «принцесу», говорила, що виховувалась у дядька в Персії. Вела широке листування, її адресатами були перський володар, граф О.Г. Орлов-Чесменський, вихователь спадкоємця російського престолу М.І. Панін та ін. У листах вона стверджувала, що походить з імператорської родини, згадуючи навіть фіктивний духовний заповіт Єлизавети Петрівни. За наказом Катерини II граф О.Г. Орлов заарештував самозванку в Ліворно (Італія) і доставив у Петропавлівську фортецю, в казематах якої 4 грудня 1775 р. вона й померла від туберкульозу, назавжди забравши в могилу таємницю свого походження [2, т. 1, с. 154].

На думку біографа родини Розумовських О.О. Васильчикова, казка про Тараканових була зумовлена тим, що Олексій Григорович дійсно виховував у Швейцарії своїх племінників Дараганів (Дараганових), Закревських і Стрешенного. Іноземцям легко було переробити «Дараганових» у «Тараканових». Історик дійшов висновку, що в Єлизавети Петрівни та О.Г. Розумовського спільних дітей не було. Але якби вони й були, Олексій Григорович, людина рідкісної душевної доброти, в жодному разі не кинув би їх напризволяще [5, т. XV, с. 434–435; 2, т. 1, с. 154, с. 281–287].

Замість висновків. Олексій, завдяки полковнику Ф.С. Вишневському потрапив до російського імператорського двору, де цесарівна Єлизавета подбала про його стрімку кар'єру. Одружившись із імператрицею Єлизаветою, він призначався на високі посади Російської імперії та нагороджувався найвищими відзнаками.

Із цього часу О.Г. Розумовський мав великий вплив при російському дворі на стан тодішнього мистецтва. Завдяки його захопленню музикою виник великий хор, оркестр, постійний італійський оперний театр. Він запрошував найкращих митців з Європи, разом з якими виступали українські співаки та бандуристи, що серед них особливо вирізнявся Марко Федорович Полторацький. Італійська оперна трупа на чолі з композитором-диригентом Франческо Арайя вперше поставила дві опери на російській текст – «Цефал і Прокріс» та «Селевк» (1755–1756 рр.). У цих творах виразно проявилися російські та українські мотиви, що завдячувало впливові О.Г. Розумовського. Ламаючи усталені традиції, за якими спектаклі ставили тільки закордонні артисти, О.Г. Розумовський уперше вивів на сцену п'ятьох своїх співаків.

Народна українська музика з того часу була досить поширеною в Росії, все українське ввійшло в моду, і так тривало й за правління Катерини II. Навіть на придворних обідах з'явилися українські страви. Таким чином, захоплення О.Г. Розумовського музикою вплинуло на розвиток російського музичного мистецтва.

Крім того, він робив щедрі пожертвування на храми і разом із братом Кирилом опікувався друком книги М. Козачинського «Філософія Аристотелева» (1745 р.). Матеріально підтримував Києво-Могилянську академію. Усіляко сприяв усім країянам, які зверталися до нього по допомогу.

-
1. Бантыш-Каменский Д.Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов: В 4 ч. – СПб., 1840. – Ч. 1–2. – 270 с.
 2. Васильчиков А. Семейство Разумовских: В 5 т. – СПб., 1880. – Т. 1. – 486 с.
 3. Ернст Ф. Кріпацькі капели на Україні // Музика. – Київ, 1924. – № 1–3.
 4. Русский биографический словарь. – СПб., 1900. – Т. 2. – 799 с.
 5. Половцев А. Русский биографический словарь: В 25 т. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 15. – 560 с.
 6. Путро О.І. Син козака Розума з долею гетьмана Розумовського // Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 482–487.
 7. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – К., 1991. – Т. 1. – 581 с.
 8. Україна – козацька держава. – К., 2004. – 1215 с.
 9. Василенко, кобзарь. Село Лемеші // Московские ведомости. – 1860. – 20 августа (№ 182).
 10. Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века. – Ленинград, 1935. – 189 с.
 11. Штелин Я. Известие о музыке в России // Музыкальное наследство: Сб. мат. по теории музыкальной культуры в России. – Москва, 1935. – Вып. 1. – С. 94–198.
 12. Камер-фурьерский журнал. Путешествия императрицы Елизаветы по Украине. – 1744. – 21 сентября. – С. 3–117.
 13. Пыляев М.И. Эпоха рыцарских каруселей и аллегорических маскарадов в России // Исторический вестник. – 1885. – Т. 22. – № 8. – С. 116–117.
- Ілюстрації:
14. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 году. – Санкт-Петербург, 1798–1816. – Ч. 1.
 15. Русские портреты XVIII и XIX столетий. Издание великого князя Николая Михайловича. – Санкт-Петербург, 1909.

Ганна ВЕСЕЛОВСЬКА,
доктор мистецтвознавства,
професор

Олена КОВАЛЬЧУК,
кандидат мистецтвознавства,
доцент

ДУХОВНО-МІСТИЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Традиційно розвиток культурного ландшафту тієї чи іншої країни, виокремлення мистецького обличчя нації, народу простежується через еволюцію примітивних мистецьких форм до більш складних, від аматорського мистецтва до професійного. Для ряду культур така схема цілком придатна і становлення національних мистецьких шкіл можна досліджувати, послуговуючись відомостями про відповідні етапи суспільного розвитку.

Для народів, позбавлених власної державності протягом кількох століть, зокрема для першої важкої більшості слов'ян, які перебували під владою різних імперій, ця схема не придатна зовсім.